

ФРАГМЕНТИ ОТ ЕДИН РАЗПАД:
(НЕ)ВЪЗМОЖНАТА КОНСТРУКЦИЯ
НА ИДЕНТИЧНОСТТА В „ЕСТЕСТВЕН РОМАН“
НА ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

Деница Райчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (България)

FRAGMENTS OF A DECAY: THE (IM)POSSIBLE CONSTRUCTION OF IDENTITY IN
GEORGI GOSPODINOV'S *NATURAL NOVEL*

Denitsa Raycheva

Plovdiv University "Paisii Hilendarski" (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0005-0216-9322

E-mail: raychevadd@gmail.com

Abstract: This study examines the principles of fragmentation in Georgi Gospodinov's *Natural Novel* and the potential to restore a former sense of wholeness – both of the world and of the self, which is integral to understanding the fragmented realities portrayed in postmodern narratives. For the purposes of this study, the unstable position of the narrator is analyzed as a conflation of autobiographical, fictional, and metanarrative functions, which results in questioning the concept of authorship and the boundaries between character and narrator. The article takes as its starting point the narrative's decentralized structure characterized by the absence of a stable core and coherent plotline. In this structure, individual stories function as relatively independent fragments. The main hypothesis is built around the idea that the crisis of the disintegrating world invariably leads to a sense of internal fragmentation of the subject and calls into question the possibility of building a stable and consistent identity.

Keywords: fragmentation, impossibility of completeness, everyday life, natural, novel of beginnings

Резюме: Настоящото изследване разглежда принципите на фрагментарност в „Естествен роман“ на Георги Господинов и потенциала за възстановяване на предишното усещане за цялост – както на света, така и на субекта, което е фундаментална част от разбирането на фрагментираните светове, изобразени в постмодерните наративи. За целите на изследването е анализирана нестабилната позиция на повествователя, в която се съчетават автобиографични, фикционални и метанаративни функции и се

ФРАГМЕНТИ ОТ ЕДИН РАЗПАД...

поставя под въпрос концепцията за авторство и границите между персонаж и разказвач. За отправна точка на разсъжденията се приема децентрализираната структура на повествованието, която се характеризира с отсъствие на стабилен център и последователна сюжетна линия и в която отделните истории функционират като относително независими фрагменти. Основната хипотеза се изгражда около идеята, че кризата на разпадащия се свят неизменно води до чувството на вътрешна разпокъсаност на субекта и поставя под съмнение възможността за изграждане на стабилна и цялостна идентичност.

Ключови думи: фрагментарност, невъзможност за цялост, всекидневност, естествен, роман от начала

Трябва да се говори само с алегории...

Публикуван за пръв път през 1999 г., „Естествен роман“ на Георги Господинов заема значимо място в българската литература след 1989 г. в контекста на обществено-културните промени, които настъпват през този период. В условията на разпад на утвърдените културни парадигми романът на 90-те години престава да функционира като цялостен наратив и се превръща в израз на кризата на идентичността и разпадащия се свят. Б. Пенчев проследява напрежението между два водещи дискурса – езика на възвишеното и езика на всекидневието, като отбелязва, че възвишеното разколебава схващането за историята като нещо цялостно и линейно, докато всекидневното мислене „поддържа усещането за кохерентност главно чрез забравянето – на противоречащото, на несвързаното с образа“ (Penchev 2000: 116). Литературата на 90-те предлага нов модел за Аза: не като устойчив „обитател“, а като подвижен и променлив субект, свободен да променя своята същност, да бъде друг във всеки следващ момент (сравни Penchev 2000: 114). В този контекст „Естествен роман“ на Г. Господинов отразява възвишените разпади и прекъснатости на всекидневния опит, подчертава свободата да бъдеш друг и разколебава представата за собствена история. Изследваният текст се вписва в постмодерната визия за роман, като деконструира традиционните повествователни модели и поставя под въпрос възможността за постигане на смислово и езиково единство. Настоящият анализ има за цел да проследи структурните и наративните особености на „Естествен роман“ като отличителни качества в процеса на дестабилизация на понятието „роман“ в рамките на съвременния литературен дискурс.¹

¹ Статията предлага критически прочит на „Естествен роман“ двадесет и шест години след първата му публикация, като си поставя за цел да открие специфичните текстови и рецептивни механизми, които

Повествованието в „Естествен роман“ се пречупва през съзнанието на трима персонажи – на редактора Георги Господинов, неговия съименник – Георги Господинов и естественика, чиито съдби са обвързвани чрез сходни тематични и образни полета. Отличителна черта при появата на всеки един в художествения текст е специфичната за индивида лексика и нещата от неговото всекидневие – за естественика това са необикновената градина и повишеният интерес към естествознанието, за редактора – разводът с жена му, за бездомника това е неговата тетрадка, в която разказва за проваления си брак. В хода на творбата се налага усещането за вдвояването на образите на редактора и бездомника, като че ли вторият е един далечен глас от бъдещето, който напомня за неизменния ход на съдбата и невъзможността човек да избяга от нея. С оглед на гореспоменатите образи е необходимо да отбележим връзката между тях – люлеещия се стол, който редакторът си купува, и на който се люлее по-късно и клошарят със своята котка. Люлеещият се стол, респективно люлеенето като повтарящо се движение напред-назад, символизира отклонението от фиксираната точка на настоящето – възприемано като състояние на покой, в посока към миналото и спомените или към бъдещето и онова, което предстои да се случи. Това утвърждава представата за съзнанието като вечно пътуващо във времето — едно движение между миналото и паметта за света, за преживяното и изгубеното, при което имплицитно се налага предчувствието, че съдбата на редактора вече е предначертана и повтаря тази на клошаря.

В допълнение на изведеното следва да бъде поставен акцент върху последната част на романа², която внушава несигурност в позицията на двата образа по отношение на тяхното съществуване. Въпросната част започва с възникването на идеята да се напише роман за скитник, типичен клошар, с всички атрибути като улични кучета, измършавяла котка и люлеещ се стол, с което у читателя се създава впечатлението, че разказвач в случая е редакторът Г. Господинов, а клошарят е фикционален герой, чийто провал в личен план ще бъде разказан в роман. Показателни в това отношение са глаголните форми за 1 л., ед.ч., които свидетелстват за лично присъствие в повествованието. В следващия абзац обаче се наблюдава употреба на преизказни глаголни форми, които обозначават предаване на чужда информация, свързана с

поддържат неговата актуалност в съвременното литературно поле. Подобен опит е осъществен няколко години по-рано в рамките на дискусията „Естествен роман – седем години и осем езика по-късно“ (2006).

² Употребата на понятието „роман“ следва да бъде наложена с известни условности, защото „Естествен роман“ на Г. Господинов съзнателно се противопоставя на традиционните представи за романова структура. Тази бележка под линия цели да поясни, че под „роман“ авторът на настоящия анализ разбира фрагментарен роман, изграден на принципа на играта и липсата на причинно-следствени връзки.

експерименталното проникване в живота на клошаря. Тази смяна на вида на изказване маркира въвеждането на различен повествователен глас, който се появява, за да преразкаже протичането на опита и да разкрие преживяното от предходния разказвач, с което въвежда нова перспектива към разказваното. Това раздвояване на гледната точка поставя въпроса дали, в стремежа си да предаде достоверност на разказа, самият редактор не се превръща в клошаря от историята – или пък клошарят някога е бил разказвач, споделящ съдбата на редактора. Позицията на повествователя е флуидна – един разказвач неусетно сменя друг, което води до липсата на фиксирана гледна точка, способна да обедини целия текст. Освен това идентичността на разказвача в „Естествен роман“, изградена чрез множество лични преживявания и спомени, е лишена от устойчива индивидуалност, което я прави нестабилна и склонна към непрекъснат разпад в хода на повествованието.

Ключова позиция в полифоничната структура на романа заема фигурата на естественика със своята чудатост и склонност към задълбочено философско осмисляне на връзките и зависимостите в света. Чрез образа на естественика се разкрива темата за постигането и поддържането на равновесието в света, при което настъпва усъмняване както в самата възможност за осъществяването на подобен баланс, така и в необходимите средства за това. Най-страшният момент от „борбата“ на естественика настъпва, когато връзката между думите и нещата се разпада и имената вече не съответстват на своите обекти, т.е. всяко нещо започва да претендира за различно название. Това състояние на неравновесие между имената на нещата и самите неща предопределя прекъсването на най-съществената функция на езика – комуникативната, което, от своя страна, представлява заплаха за конструирането на цялостен смисъл. Наред с това, с назоваването на дадено явление се предполага и сътворяването му, което кара естественика да се страхува от изричането на думи като *огън, пепел и лед, апокалипсис* (Gospodinov 2021: 99), за да не ги материализира. Логофобията се превръща в защитен механизъм срещу разрушителната сила на езика, който има не само обозначаващ характер, но и сътворителна функция. Тази вербална акумулация създава усещане за „фундаментално преартикулиране на света“ (Antov 2010: 38), което, от своя страна, е един „регенеративен акт на възраждане на света в параметрите на Езика чрез преназоваването му, чрез изличаване на предишната семантика на думите“ (Antov 2010: 38). Езиковата катастрофа в „Естествен роман“ се свежда до „безразборно плодене на имена“ (Gospodinov 2021: 129), което възпрепятства естественото и недвусмислено общуване, с оглед на което Б. Пенчев отчита, че „именно „роенето“, разкъсването на

връзките между означаващи и означаеми е една от формите на Апокалипсиса“ (Penchev 2021: 181-182).

Заглавието „Записки на естественика“ асоциативно отпраща към мемоарно-историческото съчинение на З. Стоянов – „Записки по българските въстания“, което е неотменима част от „Списъка на удоволствията през 70-те години“ в романа на Г. Господинов. Читателят е изправен пред въпроса съзнателно ли е търсена интертекстуална връзка с творбата на Захари Стоянов, или заглавието е поставено под влияние на фрагментарния характер на наратива – записки, които отразяват потока на съзнанието и неговата липса на консистентност. Ако приемем, че препратката към „Записки по българските въстания“ е целенасочена, то следва да се отбележи, че тя не служи за утвърждаване на национално-героичното, а по-скоро функционира като негов идейно-смислов контрапункт. Докато З. Стоянов изгражда един относително завършен по своята същност национален разказ, подчинен на идеята за историческата памет, Г. Господинов разгръща история, която проблематизира самата идея за цялост, историческа обусловеност и събитийна последователност. Национално-героичното е подложено на преинтерпретация, във връзка с което П. Антоф отбелязва, че „метаразказът за Българското се оказва вътрешно пресемантизиран – монументалното е раздробено, героичното е подиграно, романтичното е сантиментализирано“ (Antov 2016: 120).

В духа на постмодернистичните търсения „Естествен роман“ се отличава със своя фрагментарен характер, който се изразява в преплитането на несвързани помежду си истории в една сложна текстова амалгама. Това отразява художествената идея, че както човешкото съзнание е неспособно да възстанови детайлно хронологичната последователност на събитията, така и много от елементите на разказа се предават в непълна форма или в несъответстващ хронологичен ред, но биват подчинени на своя вътрешна логика. Тази фрагментарност е своеобразен опит за бягство от „безнадеждността, бездуховността, престъпността, абсолютния срыв на моралните стойности, тоталната мизерия на българското общество от края на 90-те“ (Valev 2000).

В подкрепа на гореизложените идеи се привежда липсата на индикации за ясно очертан край на всеки отделен разказ – те се съчетават в една „влакова композиция“, чиито скачени една за друга истории са свързани чрез идеята за създаването на *естествен* роман, който да обговори неизразимото с думи. Подобен роман се явява израз на стремежа да се създава литература, когато достъпът до възвишеното е отказан и единственото, което остава, е да бъдат развити „сетива за обречената красота на мимолетното“ (Penchev 2021: 183).

В един момент повествователят говори за развода си, в друг – за литературата, в трети – за мухите като метафора, която ще бъде изследвана в хода на изложението. Това разпиляване не е слабост, а умишлена стратегия, чрез която Г. Господинов подчертава хаоса на съвременното съществуване и невъзможността за „чист“ разказ. Макар светът да се възприема като дълбоко разкъсан, именно „невъзможността за цялост, невъзможността за постигането на едновременно ясна идентичност,[...] – тази невъзможност е всеобхващаща, съответно и даваща някакво единство“ (Cherepov 2016).

Подобно единство на разказа е постигнато чрез принципите на играта, която се проявява на всички равнища: езиково – чрез играта със значенията, метафорите и клишетата; структурно – чрез фрагментарността, редуването на жанрове и преплитането на различни повествователни гласове; и тематично – чрез проблематизацията на границите между фикционално и автобиографично, сериозно и пародийно. В „Естествен роман“ играта присъства и на метатекстово ниво, при което самото писане се превръща в игра. Пример за това е заглавието *Естествен роман*, което обозначава както реалния роман на Георги Господинов, така и фикционалния роман в самия текст, създавайки преднамерена неяснота при разграничаването им. Чрез играта Г. Господинов³ успява да „смекчи удара“ от разпада на брака, на идентичността и на света, което се осмисля като екзистенциална стратегия за оцеляване чрез ирония и дистанция.

„Естествен роман“ на Г. Господинов се противопоставя на класическата форма на романа чрез отсъствието на структурна и идейно-смислова подреденост. Въпреки това, този *естествен роман* представлява своеобразен опит за създаване на Роман от начала – наратив, който да стъпи върху идеите на антични класици като Емпедокъл, Анаксагор и Демокрит. Техните възгледи за света като изграден от първични елементи (вода, огън, въздух и земя) задвижват концепцията за роман, изграден на основата на еднакви частици с безкрайни възможности за комбинации. Пряко свързана с тази идея се явява хипотезата за панспермията, която се заключава в зараждането на живот от попаднали в земята семена, респективно в идеята да бъдат „посети“ начала в романа, от които да покълнат нови. Както посочва повествователят, „началата са дадени, комбинациите са

³ Въпросът, който се поставя, е кой именно се опитва да преодолее чувството на безсилие пред разпада на света – реалният автор Георги Господинов или неговият фикционален герой, който в рамките на повествованието „се разпада“ на две противоположни фигури – редактор и клошар. Тази дихотомия на образите не е случайна, а е израз на търсенето на смисъл в хаоса на съвременността. Редакторът е олицетворение на рационалността и опита за систематизиране и контрол върху разпадащата се реалност, докато клошарят е символ на маргиналното, хаотично и разпадащо се съществуване. Преплитането на персонажи и авторов поглед към света оставя нотка на несигурност при формирането на конкретен отговор на въпроса.

безбройни“, и макар да остават неясни в своя произход, те неизменно „предизвикват възниквания“ (Gospodinov 2021: 29). Така „Естествен роман“ не само подкопава жанровите особености, а предлага алтернативен наративен модел, в който началото дава тласък, а след това се отдръпва „в сянката на следващото начало“ (Gospodinov 2021: 29), като оставя героите и събитията да се свързват според случая.

Приложима към света на „Естествен роман“ е концепцията на Ж. Дерида за център – фиксирана точка, която стабилизира художествената система и позволява взаимодействие между елементите на структурата (Derida 1998). Тъкмо в центъра настъпва „разрив“ и той започва да се възприема като динамична система, в която значението възниква чрез взаимодействието на множество елементи. Подобен модел се наблюдава и в „Естествен роман“, където отсъствието на фиксиран наративен център и наличието на фрагментарен характер⁴ разколебават възможността за единна интерпретация. Отказът от фиксираност на идейния замисъл и приоритизирането на всекидневни, дори банални, теми превръща творбата в литературен жест на деконструкция, при който структурата не е координирана от единен принцип, а се мисли като динамична и отворена система от знаци, без предварително зададени правила за постигане на устойчив смисъл.

Заглавието „Естествен роман“ съдържа два ключови компонента – „естествен“ и „роман“; за да проследим как се свързват помежду си, е необходимо да бъдат уточнени значенията, с които тези понятия се употребяват. Както вече бе посочено, „Естествен роман“ съзнателно се дистанцира от традиционното разбиране за романова структура, но изборът на заглавие подсказва авторова интенция за преобръщане на класическите жанрови модели. Романът се появява в контекста на „самата умора от „литературността“ и „изкуствеността“ на академичния постмодернизъм и предлага „живот“ и „естественост“ с вариации върху баналността на всекидневното съществуване“ (Doynov 2007: 141). „Естествен“, от една страна, обозначава качества, които съответстват на природната същност на обект или явление, т.е. има значението на присъщ, обикновен, но от друга страна, „естествен“ се възприема като елемент на диаметралната опозиция изкуство – естество, или това, което съществува извън рамките на културно конструираното. В. Вълев разглежда „естествен“ през призмата на горespoменатата

⁴ Фрагментарността моделира и наративната структура на книгата „Градинарят и смъртта“, в която разказът е изграден от отделни епизоди, спомени и наблюдения, подредени по вътрешната логика на паметта. Повествованието наподобява кинематографична лента, съставена от кадри на човешкия живот, които, подредени по определен начин, внушават неизбежната преходност на съществуването.

опозиция и достига до извода, че: „изкуствения свят, който си създава индивидът, ползвайки, разбира се, натрупаните от културата произведения на изкуството, е духовността“ (Valev 2000), в този смисъл, естеството може да се възприеме като първичното състояние на битието, което културата впоследствие формира в духовност. От това твърдение произтича и сближаването на изкуство и естество от гледна точка на ценност. В „Естествен роман“ тези две начала – изкуственото (като културно) и естественото (като природно), не са противопоставени, а функционират в интегрирано единство за постигане на художествена цялост на творбата. В допълнение, романът се стреми да покаже изкуствеността на тази естественост и да докаже, че „естественото“ само по себе си е изградено, т.е. няма чиста, неподправена форма на разказване, а всяко писане е оформено и подредено, подчинено на определен набор от литературни техники.

Романът е изграден върху подробности и незначителни детайли, с което се подчертава идеята да бъде създаден всекидневен като мухите роман. Ключов с оглед на проникването отвъд хаотичния художествен свят е образът на мухата, която прелита през всички пространства, за да бъде свързващата нишка между отделните елементи на повествованието. Мухата се проявява на различни образно-символни равнища: тя е посредник между света на небесното и хтоничното, способна да свърже „етера с хтоничното царство на клозета“ (Gospodinov 2021: 110), както и е иронично натоварена с функцията на медиатор между реалността и сънищата. Тя се появява именно в моментите на следобедна дрямка – когато границата между външния свят и вътрешния свят на мислите и сънищата се размива. Нейната тривиалност контрастира с дълбочината на този преход, превръщайки я в своеобразен символ на „естествения“ ред, разпад и цикличност, които пронизват романа.

Всяка муха в „Естествен роман“ разказва история чрез свой специфичен полет и по този начин мухите се издигат до нивото на разказвачи с отличителен начин на изразяване. Необходимостта „да се търсят мухи с ясен и чист полет, които не украсяват прекалено разказите си [...]“ (Gospodinov 2021: 109) откроява идеята за мухата не само като аналогичен образ на разказвач, но и метафорично като мярка за литературна адекватност. Чрез този образ Г. Господинов подчертава важността на писането, което се стреми към яснота и умереност и е дистанцирано от излишна стилистична претенциозност. По този начин и мухата, и писателят се асоциират с един естествен, неподправен тип разказ, съответстващ на цялостната естетика на творбата. Важно място по отношение на мухите заема и тяхната „въздушна Библия“, която разказва за сътворението на света, пречупено през митологичното начало. Акцентът е поставен

върху представата за създаването на мухите по Божие подобие, аналогично на сътворението на човека, както и върху дадената им власт над хората: „Мислим си, че владеем над тях, но истината е, че те владеят над нас“ (Gospodinov 2021: 158). Като представители на всекидневното, мухите в „Естествен роман“ символизируют малките, често незабелязвани детайли, които „направляват“ хода на човешкия живот. В допълнение на изведеното, мухата алегорично насочва и към идеята за поета в момент на творческо вдъхновение, способен да твори единствено при отнет разум, подобно на *полудяла муха*. В една от историите мухата започва да се асоциира с натрапчивата мисъл – човек трудно се измъква от мухите, които кръжат наоколо, така, както не може понякога да се избави от натрапчивите мисли.

Самата „структура“ на романа е представена чрез устройството на мухата и в частност нейното зрение, което е изградено от хиляди малки фасетки. Всяка една от тях възприема отделни точки от цялата картина, а от придобитата информация в мозъка се събира и построява образът. Този тип фасетъчно устройство на зрението заема романът, който изследва внимателно и подробно всяка една малка, едва забележима част от всекидневието и я превръща в обект на изследване, за да образува една цялостна картина в съзнанието на читателя.

В „Естествен роман“ Г. Господинов прилага особен тип литературна „ендоскопия“ – техника на прецизно проникване в съзнанието на читателя чрез езика, а думите се превръщат в инструмент, с помощта на който авторът оставя „разрези“ на размисъл. Това проникване има не само когнитивен, но и телесен характер: насочено е и към стомаха като междинна територия, където приетото отвън преминава през вътрешна обработка, за да бъде изхвърлено навън. Емблематичен образ в художествената система на романа е клозетът⁵ – едновременно битово пространство и място за философско размишление. Тази прозаична зависимост между храненето и отделянето: „Защо ходиш до кенефа? Щото си бил преди това на масата, тъпкал си се с нещо, наливал си се и търчиш до кенефа“ (Gospodinov 2021: 33), очертава цикъла на потребление, асимилация и освобождаване – не само на телесно, но и на мисловно ниво. В този смисъл, клозетът се явява не само санитарен обект, а гранично пространство, където се извършва емоционално и дори философско изчистване. Домашният клозет, представен като място

⁵ За целите на настоящото изследване ще запазим използваните от Г. Господинов лексеми – *клозет* и *кенеф*, които, поради статута си на остарели думи с частично негативна конотация, се отличават с ниска фреквентност на употреба в СБЕ, но се запазват тук с оглед постигането на автентичност спрямо художествения текст и заради това, че звучат „някак по-естествено за тези географски ширини“ (Gospodinov 2021: 50).

на уединение, е едно от малкото места, в което човек може да остане сам със себе си, с мислите си, докато общественият клозет се превръща в публично място за анонимна съпротива и „скрит“ протест. Парадоксално, общественият клозет се оказва и единственото място, където протестиращите отправят критика към политическата власт или обществено-историческите събития. Тук образът на езика се свързва непосредствено с функцията му да изразява неодобрение или протест по индиректен начин, тъй като позволява умело прикриване на намеренията чрез използването на езикови средства като ирония или насмешка.

*Езикът на клозета*⁶ – грубият, негнуслив език, в този контекст се явява най-директен, неподправен и пряк, като той не се стреми да смекчава или да прикрива, а да назовава нещата такива, каквито са. Именно чрез този език Г. Господинов постига ефекта на литературната честност или способността да се говори за неудобното без цензура, но с ясно осъзната художествена цел да провокира.

От направените наблюдения следва да се заключи, че „Естествен роман“ отразява полуразпаднатото състояние на света и едновременно с това се стреми да открие нов смисъл в хаоса на съществуването. Чрез своя език, стил и фрагментарна структура творбата предлага своеобразна бленда за критическо преосмисляне на реалността, с което се разкрива възможността за нови смислови хоризонти дори в условията на разпадащото се чувство за цялост. „Естествен роман“ представя света като конструиран от фрагменти на индивидуалния и колективния опит, които са превърнати в основа за нови истории в рамките на една отворена, асоциативна система на разказване, в която центърът отсъства, а смисълът възниква в движението между отделните части. По този начин романът на Георги Господинов се вписва в постмодернистичната традиция, като функционира едновременно като художествен текст и метанаратив, който проблематизира същността, границите и възможностите на литературното повествование.

Библиография

Antov 2010: Antov, P. Poeziyata na 1990-te: balgarsko i postmoderno. Plovdiv: Zhanet 45, 2010.
[Антов 2010: Антов, П. Поезията на 1990-те: българско и постмодерно. Пловдив: Жанет 45, 2010.]

⁶ Терминът е мой – създаден е с оглед на назоваването на езика на маргиналното и всекидневното и е вдъхновен от разговора на приятелите (Gospodinov 2021: 40-41) - Д.Р.

- Antov 2016*: Antov, P. Balgarskiyat postmodernizam XXI – XIX v. Kam filosofiyata na balgarskata literatura. Plovdiv: Zhanet 45, 2016. [Ангов 2016: Ангов, П. Българският постмодернизъм XXI - XIX в. Към философията на българската литература. Пловдив: Жанет 45, 2016.]
- Cherepov 2016*: Cherepov, E. Literatura nasred uskorenie i razpad – diagnozata na „Estestven roman“. – Elektronno spisanie LiterNet, 17.06.2016, № 6 (199). [date of entering 17.06.2025]. <https://litenet.bg/publish14/e_cherepov/estestven-roman.htm>. [Черепов 2016: Черепов, Е. Литература насред ускорение и разпад – диагнозата на „Естествен роман“. – Електронно списание LiterNet, 17.06.2016, № 6 (199). [прегледан 17.06.2025]. <https://litenet.bg/publish14/e_cherepov/estestven-roman.htm>.]
- Derida 1998*: Derida, Zh. Strukturata, znakat i igrata v diskursa na humanitarnite nauki. Pismenostta i razlichieto, prev. Tatyana Batuleva, 408–429. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1998. [Дерида 1998: Дерида, Ж. Структурата, знакът и играта в дискурса на хуманитарните науки. Писмеността и различието, прев. Татяна Батулева, 408–429. София: Наука и изкуство, 1998.]
- Doynov 2007*: Doynov, P. Balgarskata poeziya v kraia na XX vek. Tom I. Sofiya: Prosveta – Sofiya, 2007. [Дойнов 2007: Дойнов, П. Българската поезия в края на XX век. Том I. София: Просвета – София, 2007.]
- Gospodinov 2021*: Gospodinov, G. Estestven roman. Plovdiv: Zhanet 45, 2021. [Господинов 2021: Господинов, Г. Естествен роман. Пловдив: Жанет 45, 2021.]
- Penchev 2000*: Penchev, B. Ezikat na vazvishenoto i ezikat na vsekidnevieto. Opit varhu literaturata na 90-te, „SUMPOSITION, ili antichnost i humanitaristika. Izsledvaniya v chest na profesor Bogdan Bogdanov“. Sofiya: SONM, 2000, 107-116. [Пенчев 2000: Пенчев, Б. Езикът на възвишеното и езикът на всекидневието. Опит върху литературата на 90-те, „SUMPOSITION, или античност и хуманитаристика. Изследвания в чест на проф. Богдан Богданов“. София: СОНМ, 2000, 107-116.]
- Penchev 2021*: Penchev, B. Estestven roman – semena i koreni na 90-te. – In: Georgi Gospodinov. Estestvenroman. Plovdiv: Zhanet 45, 2021. [Пенчев 2021: Пенчев, Б. Естествен роман – семена и корени на 90-те. – В: Георги Господинов. „Естествен роман“. Пловдив: Жанет 45, 2021.]
- Valev 2000*: Valev, V. Izkustvena retsenziya za edin „Estestvenroman“. – Elektronno izdatelstvo LiterNet, 2000. [date of entering 13.06.2025]. <<https://litenet.bg/publish/vvylev/ggosp.htm>>. [Вълев 2000: Вълев, В. Изкуствена рецензия за един „Естествен роман“. – Електронно издателство LiterNet, 2000. [прегледан 13.06.2025]. <<https://litenet.bg/publish/vvylev/ggosp.htm>>.]